

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 3492.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.25>

РОЛЬ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В АГРАРНІЙ СФЕРІ (НА ПРИКЛАДІ АГРОХОЛДИНГІВ)

Гафурова О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України*

Міхневич Л.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України*

Новак Т.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України*

Гафурова О.В., Міхневич Л.В., Новак Т.С. Роль суб'єктів підприємництва у забезпеченні зайнятості населення в аграрній сфері (на прикладі агрохолдингів).

Стаття присвячена дослідженню ролі суб'єктів підприємництва у забезпеченні зайнятості населення (в першу чергу, мешканців сільських територій) в аграрній сфері на прикладі аграрних холдингових компаній.

Проаналізовано стан забезпечення зайнятості населення в аграрній сфері у сучасний період з урахуванням особливостей, зумовлених правовим режимом воєнного стану.

Визначено, що законодавчі ініціативи в напрямі регулювання ринку праці на селі та формування політики зайнятості сільського населення є неефективними. Встановлено, що чинне аграрне законодавство не спрямоване на збільшення кількості робочих місць. Обґрунтовано, що в сучасних умовах підвищується роль великих компаній – агрохолдингів як суб'єктів, що за воєнного стану та загальної мобілізації мають можливість зберегти кадровий потенціал й особливо висококваліфікованих спеціалізованих працівників. Визначено, що діючі критерії бронювання працівників більшою мірою орієнтовані на великі компанії, що фактично унеможлиблює бронювання працівників невеликими фермерськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативами.

Розглянуто соціальну відповідальність агрохолдингів у воєнний період. Визначено потенційну роль агрохолдингів у забезпеченні зайнятості сільського населення у середньостроковій перспективі в період відновлення/відбудови аграрної галузі. Сформульовано практичні рекомендації щодо закріплення на законодавчому рівні як заходів так званого «негативного», так й «позитивно-

го» стимулювання агрохолдингів до працевлаштування сільських мешканців. Визначено можливі заходи сприяння зайнятості сільського населення за участі агрохолдингів: встановлення в якості умови доступу агрохолдингів до проєктів відновлення дотримання встановленої кількості працевлаштованих сільських мешканців чи створення нових робочих місць; посилення ролі суб'єктів підприємництва в агросфері як стейкхолдерів; налагодження співпраці компаній з навчальними закладами для цільової підготовки фахівців із їх подальшим працевлаштуванням.

Ключові слова: агробізнес; агрохолдинг; безробіття; бідність; зайнятість; підприємництво; розвиток сільських територій; сільськогосподарський кооператив; соціальна відповідальність; фермерське господарство.

Hafurova O.V., Mikhnevych L.V., Novak T.S. The role of business entities in ensuring employment in the agricultural sector (on the example of agricultural holdings).

The article is devoted to the study of the role of business entities in ensuring employment of the population (primarily residents of rural areas) in the agricultural sector on the example of agricultural holding companies.

The author analyzes the current state of employment in the agricultural sector, taking into account the peculiarities caused by the legal regime of martial law.

It is determined that legislative initiatives aimed at regulating the rural labor market and forming a rural employment policy are ineffective. It has been established that the current agrarian legislation is not aimed at increasing the number of jobs. It is substantiated that in modern conditions the role of large companies - agricultural holdings is increasing as entities that, under martial law and general mobilization, have the opportunity to preserve human resources and especially highly qualified specialized workers. It is determined that the current criteria for booking employees are largely focused on large companies, which makes it virtually impossible for small farms and agricultural cooperatives to book employees.

The social responsibility of agricultural holdings in wartime is considered. The potential role of agriholdings in providing employment to the rural population in the medium term during the period of recovery/rebuilding of the agricultural sector is determined. The author formulates practical recommendations for enshrining at the legislative level both measures of the so-called “negative” and “positive” incentives for agriholdings to employ rural residents. The author identifies possible measures to promote rural employment with the participation of agriholdings: establishing, as a condition for agriholdings' access to projects to restore compliance with the established number of employed rural residents or create new jobs; strengthening the role of business entities in the agricultural sector as stakeholders; establishing cooperation between companies and educational institutions for targeted training of specialists with their subsequent employment.

Key words: agribusiness; agriholding; unemployment; poverty; employment; entrepreneurship; rural development; agricultural cooperative; social responsibility; farm.

Постановка проблеми. В сучасних умовах запобігання остаточному занепаду сільської місцевості можливо лише шляхом збереження демографічного потенціалу і трудових ресурсів. Проте, навіть у довоєнний період спостерігалось значне зниження частки працездатного населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві. Зазначений стан речей був викликаний низкою проблем, які, на сьогоднішній день, так і залишились для українських селян невирішеними: незадовільні умови проживання; нерозвинутий комплекс соціально-побутових послуг; низький рівень пенсій і заробітної плати; відсутність умов для дозвілля, особливо молоді; низька якість освітніх та інших послуг тощо [1, с. 124], що призвело до масової бідності і викликало значний відтік населення з сільських територій.

Від початку повномасштабного російського вторгнення проблема зайнятості в сільському господарстві набула нових рис. Масштабні руйнування виробничих потужностей в агросфері, неможливість нормального функціонування підприємств в умовах постійних обстрілів, відключень електроенергії, замінування сільськогосподарських угідь – лише окремі фактори, що спричинюють скорочення кількості працівників в агросекторі. З іншого боку, через вимушену міграцію населення в безпечніші регіони України та за кордон, а також мобілізаційні процеси, у сільському господарстві спостерігається брак робочої сили, особливо кваліфікованих працівників (трактористів, агрономів, технологів, інженерів тощо). У 2023 році агробізнес скаржився на зниження

кількості сезонних працівників на 20–30% порівняно з попередніми роками [20]. У засобах масової інформації повідомляється, що фактор «нестачі робочої сили» почав зростати у 2023 році і побив рекорд за останні 10 років [7]. За таких умов набуває актуальності дослідження правових аспектів забезпечення зайнятості населення в аграрній сфері та ролі у цьому суб'єктів підприємництва, зокрема агрохолдингів.

Мета дослідження полягає в аналізі правових засад забезпечення зайнятості сільського населення та визначення ролі агробізнесу, зокрема таких його представників, як агрохолдинги, у згаданому процесі.

Стан опрацювання проблематики. Питання аграрного ринку праці, зайнятості сільського населення, соціально-економічного розвитку сільських територій були предметом досліджень багатьох вчених. Серед яких О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, Т.О. Коваленко, Т.В. Курман, Г.С. Корнієнко, А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич та інші. Однак зважаючи на нові реалії існування нашої держави обрана тематика потребує додаткового висвітлення в межах даної роботи.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що за доступними статистичними даними (станом на 2021 рік) кількість населення, зайнятого у сільському господарстві становила 2,7 млн осіб [15], а показник кількості робочої сили у віці 15 років і старше – 5456,3 тис. осіб [16], що свідчить про зайнятість сільського населення приблизно на рівні 50%. Але, навіть ці показники не можна вважати такими, що реально відображують рівень сільського безробіття. Адже законодавство, яким регулюються відносини у сфері зайнятості сільського населення, спрямоване на його штучне зменшення. Так, члени особистих селянських господарств, які самостійно забезпечують себе роботою за законодавством України, належать до зайнятого населення (п. 1 ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» від 5.07.2012 р. № 5067-VI) за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною (ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742-IV). Таким чином, Верховна Рада України юридично визнала зайнятими всіх селян, які ведуть особисте селянське господарство і не працюють на підставі трудового договору, незалежно від рівня дохідності таких господарств, що позбавляє їх можливості набутти статусу безробітних та отримувати допомогу по безробіттю [3, с. 76]. Зазначені положення Закону сприяли лише подальшому підвищенню рівня бідності сільського населення та практично унеможливили реалізацію селянами більшості соціальних прав.

В таких умовах, як слушно зазначав В.А. Ткачук, зростає потреба у необхідності термінової розробки заходів із регулювання ринку праці на селі, формування відповідної йому інфраструктури, вироблення політики сприяння зайнятості сільського населення [17, с. 11]. На жаль, вказані заходи так і не були реалізовані у довоєнний період. Хоча, про необхідність підвищення рівня зайнятості сільського населення зазначалось у Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, схваленій розпорядженням КМУ від 30.12.2015 р. № 1437-р.

Слід констатувати, що не всі законодавчі ініціативи у цьому напрямі позитивно впливають на вирішення вищезазначеної проблематики. Вказане твердження можна проілюструвати на прикладі законодавства про сільськогосподарську кооперацію. Так, Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР передбачалося створення сільськогосподарських виробничих кооперативів шляхом об'єднання виключно фізичних осіб. Ця вимога була обумовлена тим, що члени такого кооперативу зобов'язані були брати трудову участь у його діяльності. Таким чином, вказаний тип кооперативу відігравав дуже важливу соціальну роль у сільській місцевості. Адже, сприяв створенню робочих місць і забезпеченню сільського населення роботою. З прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 21.07.2020 р. № 819-IX відбувся перехід до єдиної організаційно-правової форми юридичної особи – сільськогосподарського кооперативу, який може бути двох видів: 1) що здійснює діяльність без мети отримання прибутку; 2) що здійснює діяльність з метою отримання прибутку. Останні наділяються правом (а не обов'язком) у статутах визначати необхідність обов'язкової трудової участі у їх діяльності членів – фізичних осіб.

Одним із шляхів вирішення проблеми безробіття на селі є заохочення розвитку підприємницької діяльності. Важливо відмітити, що більшість суб'єктів господарювання, які функціонують у сільській місцевості, особливо великих товаровиробників, не тільки створюють нові робочі місця, а й традиційно продовжують виконувати ряд соціальних функцій, на що неодноразово зверталася увага у науковій літературі [1, с. 44; 4, с. 86].

Структура сьогоднішнього сільського господарства є дуальною, поєднуючи велике індустріальне та дрібне агровиробництво. Наразі в Україні, зареєстровано 31 800 фермерських господарств та 3,9 млн особистих селянських господарств. Фермерські господарства обробляють близько 15% орних земель в Україні і виробляють 8,7% вітчизняної сільськогосподарської продукції. Особисті селянські господарства виробляють 37,4% внутрішньої сільськогосподарської продукції (в переважній більшості для власного споживання), обробляючи 30% сільськогосподарських угідь країни. Також станом на кінець 2023 року нараховувалось близько 15,6 тис. сільськогосподарських компаній, які контролюють 53,9% орних земель України. Приблизно 40% цих компаній інкорпоровані в агрохолдинги, які є найбільшими землекористувачами в Україні. Топ-10 найбільших агрохолдингів контролюють 2,6 млн га сільськогосподарських угідь, що становить 8% усіх орних земель України. Агрохолдинги виробляють близько 25% від загальної сільськогосподарської продукції країни [6, с. 7] та по-суті, є найбільшими й найсильнішими суб'єктами агробізнесу.

Розглядаючи згаданих суб'єктів підприємництва через призму зайнятості сільського населення та можливостей формування ринку праці в агросекторі відзначимо наступне. Через згадані вже позиції українського законотворця особисті селянські господарства та сільськогосподарські кооперативи не спроможні відігравати у цьому процесі вирішальної ролі. Щодо фермерських господарств – то вони, будучи як правило, невеликими суб'єктами підприємництва, забезпечують роботою в першу чергу своїх членів (особливо щодо сімейних фермерських господарств). Наразі український фермер перебуває в слабкій позиції по відношенню до великого агробізнесу й, знову ж таки, без концептуального перегляду аграрної політики не здатний суттєво впливати на стан ринку праці в аграрному секторі.

Найбільшими роботодавцями у галузі сільського господарства на даний час є агрохолдинги. За результатами досліджень у 2024 році лише у п'ятнадцяти найбільших агрохолдингах працювало понад 100 тис. осіб. З них МХП – 28 тис. осіб, UkrLandFarming – 25 тис. осіб, Kernel – 11 тис. осіб, Астарта-Київ – 7 тис. осіб, Укрпромінвест-Агро – 4,6 тис. осіб, Епіцентр Агро – 4,174 тис. осіб, Agroprosperis – 4 тис. осіб, НІБУЛОН – 4 тис. осіб, ЛНЗ – 3,5 тис. осіб, Контінентал Фармерз Груп – 2,4 тис. осіб, ІМК – 2,3 тис. осіб, HarvEast – 1,8 тис. осіб, Prometey – 1,3 тис. осіб, KSG Agro – 1 тис. осіб, AgroVista – 1 тис. осіб [11]. Спираючись лише на ці цифри можна було б зробити висновок про позитивний вплив агрохолдингів на зайнятість сільського населення. Проте ситуація не є такою однозначною.

Дослідження соціальної діяльності агрохолдингів, що проводились у довоєнний період, в переважній більшості констатували слабкий їх вплив на соціальний розвиток села, не зацікавленість у створенні нових робочих місць [5, с. 47], скорочення кількості найманих працівників через орієнтацію агрохолдингів на вирощування високоінтенсивних культур та згортання трудомістких галузей, автоматизацію виробництва [9, с. 111], заниження розмірів заробітної плати [5, с. 15] та ін.

Проте реалії, в яких опинилась наша держава внаслідок повномасштабного російського вторгнення, на думку авторів даної статті, змістили акценти щодо потенційної соціальної ролі агрохолдингів й у тому числі, забезпечення зайнятості сільського населення.

На даний час (в умовах воєнного стану та загальної мобілізації) саме великі компанії найбільш спроможні зберегти кадровий потенціал й особливо висококваліфікованих спеціалізованих працівників. Такий висновок впливає з встановлених вимог щодо бронювання працівників. Зокрема мова йде про відповідність суб'єкта аграрного підприємництва Критеріям з визначення підприємств, установ та організацій, які мають важливе значення для національної економіки в галузі сільського господарства в особливий період, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.12.2024 р. № 4282. Такими критеріями є: площа оброблюваних сільськогосподарських угідь не менше 500 га; обсяг річного доходу не менше 20 млн грн; сума сплаченого податку на доходи фізичних осіб за попередній звітний квартал не менше 324 тис. грн. За таких вимог переважна більшість сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств на бронювання працівників розраховувати не можуть. Це варто розглядати як недолік існуючого підходу до бронювання працівників, про що свідчить і реакція суспільства на встановлені критерії «критичності» агропідприємств [8].

Водночас, навіть за умови відповідності критеріям для бронювання агрохолдинги озвучують існуючі проблеми у цій сфері та висувають своє бачення їх вирішення. Серед них: необхідність збільшення терміну бронювання до одного року для забезпечення безперервності технологічних процесів; надання можливості «економічного бронювання» критично

важливих для підприємства працівників; врахування гендерного аспекту при встановлення квоти бронювання у 50% від загальної кількості військовозобов'язаних (оскільки через умови праці, вимоги до фахівців залучення жінок у традиційні «чоловічі» професії ускладнене) [12; 13].

Якщо розглядати роль агрохолдингів у забезпеченні зайнятості сільського населення у середньостроковій перспективі в період відновлення/відбудови аграрної галузі, то тут відзначимо наступне.

За презентованим проектом Плану відновлення України за напрямом «Нова аграрна політика» передбачається створення нових робочих місць: 25 тис. за рахунок розвитку меліоративних систем; 1117 тис. за рахунок розвитку плодоовочівництва; до 50 тис. за рахунок розвитку м'ясо-молочної галузі. Також заплановано відновлення 150 тис. втрачених через війну робочих місць по агропромисловому сектору загалом [10]. І хоч у згаданому плані не йде мова про необхідність залучення агрохолдингів до реалізації цих амбітних показників, на думку авторів статті, такий крок видається логічним виходячи із соціальної відповідальності холдингових компаній. І якщо у довоєнний час, як слушно говорили дослідники, це питання лежало так би мовити в «добровільній/благодійній» площині й проявлялось найчастіше у одиничних соціальних проектах [2, с. 49], то в умовах, що склались для українського агробізнесу, коли стоїть питання буквально його виживання та існування, використання всього потенціалу великих агрокомпаній набуває без перебільшення стратегічного значення. Підтримуємо висловлену фахівцями тезу, що у глобальному плані, корпоративна соціальна відповідальність для агрохолдингів є стратегічним інструментом, що визначає довгостроковий успіх та вплив на суспільство в цілому. Оптимізоване впровадження та розвиток програм корпоративної соціальної відповідальності може стати кроком до створення відповідального, стабільного та конкурентоспроможного аграрного сектору [19, с. 98]. Щодо способів впливу на залучення агрохолдингами саме працівників – жителів села, то свого часу в науковій літературі пропонувалось свого роду «негативне» стимулювання. Висувались пропозиції зобов'язати агрохолдинги надавати робочі місця для певної кількості мешканців сільських населених пунктів за місцезнаходженням використовуваних ними земельних площ. Кількість таких працівників пропонувалось визначати залежно від площі земельної ділянки, що використовується відповідним агрохолдингом. У разі ж невиконання такого обов'язку агрохолдинг мав би сплатити відповідні кошти до місцевого бюджету [18; 14, с. 212]. Віддаючи належне такому підходу, автори статті стоять на позиції «позитивного» стимулювання агрохолдингів до працевлаштування сільських мешканців. В існуючих реаліях можливим і доцільним є прив'язка показників працевлаштування цієї категорії як умови доступу агрохолдингів до проектів відновлення пошкоджених потужностей, отримання пільгових кредитів тощо. Перспективним напрямом покращення зайнятості сільського населення може бути й посилення співпраці агробізнесу в особі агрохолдингів як стейкхолдерів, робота на рівні держави умов пільгового навчання фахівців за замовленням аграрних компаній з подальшим їх працевлаштуванням, врахування побажань агробізнесу при формуванні освітніх програм та стандартів.

Висновки. Стимулювання розвитку агробізнесу, особливо в умовах воєнного стану, дозволяє вирішити ряд соціальних проблем сільської місцевості, зокрема, найгострішу з них – проблему бідності сільського населення, що обумовлено, насамперед, низьким рівнем доходів селян і високим рівнем безробіття. На жаль, останні тенденції розвитку законодавства у сфері сільськогосподарської кооперації свідчать про його спрямованість до зменшення кількості робочих місць, адже трудова участь в таких суб'єктах господарювання стає не обов'язковою, що обумовлено особливостями їх правового становища. Щодо фермерських господарств – то, вони, як правило, забезпечують роботою своїх членів і не можуть конкурувати з великими товаровиробниками у кількості створених робочих місць. Відповідно, підвищується роль агрохолдингів у вказаному процесі. Тим більше, що в умовах воєнного стану та загальної мобілізації, саме великим компаніям законодавець надає можливість зберегти кадровий потенціал й особливо висококваліфікованих спеціалізованих працівників. Враховуючи зазначене, пропонується закріпити на законодавчому рівні не тільки заходи так званого «негативного», а й «позитивного» стимулювання агрохолдингів до працевлаштування сільських мешканців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гафурова О.В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання. Київ: Ірідіум, 2014. 480 с.
2. Гуцол Р.І. Соціальна діяльність агрохолдингів. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. № 10(2). С. 45–53.
3. Коваленко Т.О., Черноус С.М. Правові питання зайнятості селян. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 72–79.
4. Корнієнко Г.С. Агробізнес в Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку. Монографія. Харків: Юрайт, 2023. 560 с.
5. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 5–21.
6. Мамонова Н., Бородіна О., Кунс Б. Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки. 2023. 32 с.
7. Немцева Ю. Фермери ділять трактористів між собою: проблема нестачі кадрів загострюється. URL: <https://kurkul.com/news/35250-fermeri-dilyat-traktoristiv-mij-soboyu-problema-nestachi-kadriv-zagostryuyetsya>.
8. Оновлені критерії бронювання можуть спричинити зникнення малих фермерських господарств. *Пропозиція – головний журнал з питань агробізнесу*. 10.01.2025. URL: <https://propozitsiya.com/ua/onovleni-kryteriyi-bronyuvannya-mozhut-sprychynyty-znyknennya-malyh-fermerskyh-gospodarstv>.
9. Попова О.Л., Панкратова Л.Л., Бетлій М.Г. Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств: диференціація за економічними класами. URL: https://eip.org.ua/docs/EP_10_4_110.pdf.
10. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/new-agrarian-policy.pdf>.
11. Рейтинг кращих агрохолдингів України від Ukrainian Business Award. 25.06.2024 р. URL: <https://uba.top/agricultural-holdings-of-ukraine>.
12. Родак Н. Мобілізація: агрохолдинги закликають змінити підходи до бронювання. Розбираємося, чому нинішня квота у 50% більше не дозволяє зберегти персонал. *Latifundist*. 28.05.2024. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/1086-mobilizatsiya-agroholdingi-zaklikayut-zminiti-pidhodi-do-bronyuvannya-rozbirayemosya-chomu-ninishnya-kvota-u-50-bilsh-ne-dozvolyaye-zberegti-personal>.
13. Родак Н. Яким бачать «економічне бронювання» Астарта, Контінентал Фармерз Груп, Кернел і Ukravit та як змінив ринок праці новий закон про мобілізацію. *Latifundist*. 05.06.2024. URL: <https://latifundist.com/reportazhy/173-yakim-bachat-ekonomichne-bronyuvannya-astarta-kontinental-farmerz-grup-kernel-i-ukravit-ta-yak-zmiv-rinok-pratsi-novij-zakon-pro-mobilizatsiyu>.
14. Сидоров Я.О. Актуальні питання правового регулювання діяльності аграрних холдингів в Україні. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу»* (м. Київ, 27 травня 2016 р.). К.: КНУ імені Т.Г. Шевченка, 2016. С. 210–212.
15. Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості у січні-серпні 2023 року. URL: https://old.dcz.gov.ua/sites/default/files/infofiles/08_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnist_dsz_2023_0.pdf.
16. Стандартний звіт з якості державного статистичного спостереження «Обстеження робочої сили» 1.02.01.01. Державна служба статистики України. Київ, 2023. URL: https://ukrstat.gov.ua/suya/st_zvit/2023/11/st_zvit_obsteg_rob_sulu_2023.pdf.
17. Ткачук В.А. Сучасний стан і тенденції розвитку аграрного ринку праці. *Економіка АПК*. 2019. № 7. С. 6–12.
18. Уркевич В.Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. № 4. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
19. Чорна О.Ю., Сбітнева К.І. Дослідження особливостей та напрямів розвитку корпоративної соціальної відповідальності агрохолдингу в умовах воєнного часу. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 4 (280). С. 89–100.
20. Як живе український ринок праці сьогодні. URL: <https://businessua.com/robota/98455yak-zhive-ukrainskii-rinok-praci-sogodni.html>.